

Over het Sublieme - Stellingen over Kant – G.J.E. Rutten

1. De ervaring van het sublieme heeft een transcendentie dimensie

In de sublieme ervaring laat ons voorstellingsvermogen ofwel verbeeldingskracht het afweten. Alleen door tussenkomst van bepaalde regulatieve rede ideeën (zoals die van absolute oneindigheid, totaliteit en vrijheid) verkrijgen wij alsnog grip op het vormloze in de zintuiglijke aanschouwing gegeven object. Door de sublieme ervaring worden wij ons dus bewust van de bovenzinnelijke aard van onze rede. Onze rede ideeën hebben dan ook rechtstreeks betrekking op het domein van de noumenale wereld. Wij reiken in de sublieme ervaring dus voorbij de zintuiglijke fenomenale wereld om in contact te komen met de bovenzintuiglijke noumenale wereld. De sublieme ervaring hangt dan ook nauw samen met het ontdekken van onze bovenzinnelijke bestemming als noumenaal subject. De sublieme ervaring toont ons zo onze transcendentie oorsprong. Wij ontdekken dat wij naast als een door vaste natuurwetten gedetermineerd fenomenaal wezen ook bestaan als vrij zedelijk noumenaal wezen. Wij staan boven de fenomenale natuur. Het sublieme heeft bij Kant dus net zoals bij Longinus een transcendentie dimensie. Burke's sublieme is echter niet transcendent, maar juist strikt immanent.

2. De ervaring van het schone heeft een transcendentie dimensie

Zoals gezegd verwijst het sublieme naar de transcendentie oorsprong van *onszelf* doordat onze geest ertoe wordt aangezet om het sensibele los te laten. Het schone heeft bij Kant echter ook een transcendentie dimensie. Bij een zuiver esthetisch smaak- ofwel schoonheidsoordeel ontwaren wij namelijk een bepaalde doelmatigheid in de formele vorm van het in de aanschouwing gegeven object. Dit is echter een ervaring van subjectieve doelmatigheid waarbij wij een passende samenhang en adequate orde in de vorm van het object herkennen zonder dat wij kunnen aangeven welk doel hier in het geding is. Ons ontbreekt dus elk zicht op het doel dat door de door ons opgemerkte doelmatigheid wordt gediend. Wij herkennen dan ook de vorm als doelmatig zonder dat wij kunnen weten waarom. De schoonheidservaring verwijst zo naar een transcendentie oorsprong van *de natuur* ofwel naar een bovenzinnelijke noumenale werkelijkheid waar dit voor ons ongrijpbare doel gegeven moet zijn. Bij Longinus vinden we geen aparte categorie van het schone. Bij Burke is het schone strikt immanent.

3. Standaarden voor het bepalen van de grootte van dingen zijn zowel empirisch als a priori

In zijn bespreking van het mathematisch sublieme besteedt Kant veel aandacht aan de vraag hoe wij de kwantitatieve omvang van objecten bepalen. De overeenkomstige vraag naar het bepalen van de grootte van de macht komt echter niet aan de orde wanneer Kant ingaat op het dynamisch sublieme. Hoe valt dit te verklaren? In paragraaf 25 legt Kant uit dat we zondermeer kunnen zeggen dat ieder ding een bepaalde grootte heeft. We hebben echter een standaard nodig om de grootte van iets te kunnen bepalen. Ook zijn standaarden vereist om zonder enige kwalificatie te kunnen zeggen dat iets groot (echter niet *absoluut* groot) is. In het geval van de (voor het mathematisch sublieme van belang zijnde) bepaling van de kwantitatieve omvang van het object is deze standaard volgens Kant empirisch. De vereiste standaard is volgens hem echter a priori in het geval van het vaststellen van bijvoorbeeld de grootte van vrijheid, gerechtigheid of deugdzaamheid in concreet gegeven situaties. Het lijkt erop dat het vaststellen van de grootte van een in een concrete situatie voor ons opdoemende macht hier ook onder valt. Kant gaat echter niet in op de oorsprong van deze a priori standaarden.

4. Het lijkt incoherent om het sublieme *absoluut groot* (en al het andere kleiner) te noemen

Het sublieme is absoluut en daarmee onvergelijkbaar groot. Er is niets anders nodig om in vergelijk de absolute grootheid van het sublieme te bevestigen. Het sublieme is dus absoluut groot in zichzelf. Het zoeken naar een buiten het sublieme gelegen meetstandaard of maatstaf voor het bevestigen van haar absolute grootheid is dus niet alleen onnodig, maar ook totaal onmogelijk. Het sublieme is dus volstrekt onvergelijkbaar en onmeetbaar. Precies om deze reden is het echter opmerkelijk dat Kant het sublieme toch als *groot* kwalificeert. De aanduiding 'groot' lijkt namelijk haar betekenis te verliezen in het geval van het volstrekt onvergelijkbare en onmeetbare sublieme. In paragraaf 25 stelt Kant

bovendien dat al het andere *in vergelijking met* het sublieme klein is. Deze uitspraak lijkt ook problematisch. Uitgaande van zijn definitie van het sublieme kan een dergelijke vergelijking niet eens van de grond komen omdat het sublieme immers volstrekt onvergelijkbaar ofwel incommensurabel is.

5. Het mathematisch sublieme is niet mathematisch (I)

Kant maakt in paragraaf 26 een onderscheid tussen het mathematisch (logisch) en het esthetisch (hier in de zin van ‘zintuiglijk’) beoordelen van de grootte van een object. De mathematische beoordeling neemt een willekeurig getal als eenheid (zonder zich te bekomen om de daadwerkelijke grootte van deze eenheid) en blijft vervolgens deze getalsmatige eenheid bij zichzelf optellen zonder ooit op een numerieke bovengrens te stuiten. Precies omdat de mathematische beoordeling louter met getallen werkt kan zij nooit leiden tot een daadwerkelijke bepaling van de grootte van een object. De grootte van de gekozen eenheid kan vanuit de mathematische beoordeling immers alleen bepaald worden door haar met behulp van een tweede getalseenheid opnieuw in een getal uit te drukken. We vervallen zo in een oneindige regressie. Kant betoogt in paragraaf 26 dat alléén de esthetische beoordeling uiteindelijk in staat is tot een daadwerkelijke bepaling van grootte. De esthetische beoordeling werkt met apprehensie (de onmiddellijke voorstelling van een individuele representatie) en comprehensie (het aggregeren in het voorstellingsvermogen van verschillende representaties). In tegenstelling tot de mathematische beoordeling kent de esthetische beoordeling van grootte wel een bovengrens. Wanneer het voorstellingsvermogen er vanwege deze bovengrens niet in slaagt om een gegeven object geheel in haar vizier te krijgen (en zo de grootte van dit object te beoordelen) ontstaat de ervaring van het mathematisch sublieme. Het mathematisch sublieme wordt dus veroorzaakt door de esthetische beoordeling van grootte in plaats van door de mathematische beoordeling van grootte.

6. Het mathematisch sublieme is niet mathematisch (II)

In het mathematische sublieme laat ons voorstellingsvermogen het afweten omdat zij niet in staat is het gegeven object als één afgeronde aanschouwing in zich op te nemen. Dit gevoel van onbehagen wordt echter afgewisseld met een gevoel van behagen dat ontstaat doordat wij dankzij onze rede ideeën van de absolute totaliteit en absolute oneindigheid toch grip krijgen op het gegeven object. Het zijn dan ook uiteindelijk deze ideeën van absolute totaliteit en oneindigheid die Kant mathematisch subliem noemt. Raymund Schmidt formuleert het in ‘De drie kritieken’ treffend op de volgende wijze: ‘Door de onmacht van onze verbeelding worden we ons dus tegelijkertijd op een lustvolle manier bewust van de bovenzinnelijke (de zintuigen overstijgende) aard van onze rede’ (p266). Het mathematisch sublieme betreft dus het denken van de absolute totaliteit ofwel absolute oneindigheid. Dit idee van de absolute totaliteit is echter geen mathematisch concept. Mathematische concepten (of het nu om eindige of oneindige verzamelingen gaat) zijn namelijk per definitie kwantiteiten ofwel grootheden die onderling op basis van gegeven standaarden met elkaar kunnen worden vergeleken. Precies dit is voor de onvergelijkbare en dus onmeetbare absolute totaliteit volstrekt onmogelijk. Het idee van de absolute totaliteit valt dus buiten het bereik van de wiskunde. Ieder wiskundig object is vergelijkbaar met andere wiskundige entiteiten en dus meetbaar ofwel onmogelijk absoluut groot. Zo stelt P. Halmos in zijn ‘Naive Set Theory’ dat binnen het domein van de verzamelingenleer (geldend als fundamenteel voor de wiskunde) ‘nothing contains everything’ en ‘there is no universe’ (p6/7). Het mathematisch sublieme (‘the universe’) is als idee van de absolute totaliteit dus niet mathematisch van aard. Begin 20^e eeuw werd dit ook onder wiskundigen en logici gemeengoed (Russell’s paradox).

7. Het sublieme verliest bij Kant veel van haar zeggingskracht: natuur noch kunst zijn subliem

Kant stelt in paragraaf 23, 25 en 26 expliciet dat het sublieme niet gezocht moet worden in de dingen van de natuur, maar alléén in onze rede zelf. De natuur als rijk der dingen is slechts noodzakelijk om ervoor te zorgen dat wij onszelf bewust worden van de in onze rede gegeven sublieme ideeën. De natuur is dus slechts een katalysator om het sublieme in onszelf manifest te laten worden. Alléén de ideeën van onze rede zijn waarlijk subliem. Een conceptie van het sublieme waarbij de natuur zelf van alle sublimiteit wordt ontdaan lijkt een ontoelaatbare beperking van het sublieme. Zouden we immers

geen ruimte moeten laten voor een conceptie van het sublieme dat ruim genoeg is om bepaalde indrukwekkende natuurverschijnselen in zichzelf subliem te noemen? In paragraaf 23 geeft Kant aan dat het schone altijd objecten met een gegeven begrensde vorm betreft terwijl het sublieme uitsluitend verband houdt met het onbegrensde en vormloze. Raymund Schmidt formuleert het in zijn ‘De drie kritieken’ als volgt: ‘Het onderscheid tussen het schone en het verhevene berust heel duidelijk op de omstandigheid dat het mooi te noemen voorwerp in afgeronde vorm voor ons staat [...]. Het is anders gesteld met het voorwerp dat ‘verheven’ kan worden genoemd. Dit is vormloos, onbegrensd’ (p265). Kunst valt daarom buiten het bereik van het vormloze en onbegrensde sublieme. Kunstwerken zijn immers naar hun aard begrensde artefacten met een welbepaalde vorm. Het plaatsen van de gehele kunst buiten het domein van het sublieme lijkt net zoals in het geval van de natuur een te radicale inperking van ons prima facie begrip van het sublieme. Burke rekent de kunst ook tot het domein van het sublieme. Longinus betrekt het sublieme zelfs primair op literaire kunst.

8. Kant’s Gemeinsinn is een onbewezen nationalistisch postulaat voor universele smaakoordelen

Kant stelt in paragraaf 19 dat wij instemming eisen van alle anderen in onze smaakoordelen omdat wij allemaal van nature een gemeenschappelijke grond delen. Dit is een nationalistisch motief. Kant staat hiermee dan ook in een nationalistische traditie die we ook bij Burke aantreffen. Een dergelijke nationalistische inzet vinden we bij Kant eveneens wanneer hij in zijn eerste kritiek stelt dat het kenvermogen van ieder mens op dezelfde wijze is geconstitueerd zodat we met recht in algemene zin kunnen spreken over *de faculteiten van ons* kenvermogen. In paragraaf 20 preciseert Kant zijn positie door te stellen dat smaakoordelen gebaseerd zijn op een subjectief principe met algemene geldigheid dat uitsluitend op basis van ons gevoel bepaald in welke objecten wij welbehagen vinden. Dit in ons gevoel gefundeerde subjectieve principe met algemene geldigheid noemt Kant Gemeinsinn of sensus communis (common sense). Kant merkt in paragraaf 20 verder op dat wij dit principe wel moeten postuleren om algemeen geldige smaakoordelen überhaupt mogelijk te maken. In paragraaf 21 wordt Gemeinsinn ook een gegronde veronderstelling genoemd om tot universeel communicerbare gevoelsoordelen te komen en in paragraaf 22 stelt Kant bovendien dat we ‘dit fundamentele gevoel’ introduceren als een publieke zinnelijkheid in plaats van als een particulier gevoel. De Gemeinsinn is voor Kant dus een transcendentale conditie (noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarde) voor universele smaakoordelen. In zijn ‘De drie kritieken’ beschrijft Raymund Schmidt de Gemeinsinn van Kant als volgt: ‘Het object behaagt door zijn vorm. Over deze op smaak gebaseerde beoordeling van de subjectieve doelmatigheid van de vorm van een voorwerp heerst onder mensen een zekere overeenstemming dankzij ‘een diep verborgen gemeenschappelijke grond van eenstemmigheid in de beoordeling van de vormen waaronder hun voorwerpen kunnen worden gegeven’. Anders gezegd, als de vorm van een gegeven object het lustvolle gevoel van de vergemakkelijkte waarnemingssynthese in mij oproept, dan zal hij in subjecten met eenzelfde structuur hetzelfde gevoel oproepen’ (p271).

9. Kant verenigt het geestelijke sublieme van Longinus met Burke’s nationalistische sublieme

Bij Longinus spelen ‘grootse en verheven gedachten’ in de sublieme ervaring een voornamere rol. Het sublieme brengt de toehoorder zelfs dichtbij de gedachten van God. Het sublieme verheft zo de geest en doet ons boven onszelf uitstijgen. Beide elementen vinden we terug in het sublieme van Kant. Het zijn bij Kant immers de bovenzintuiglijke absolute ideeën van onze rede die waarlijk subliem zijn en ons doen verheffen boven de fenomenale wereld. Het sublieme is dus bij zowel Kant als Longinus intellectualistisch en verheffend. Longinus brengt het sublieme daarnaast in verband met het bezitten van een nobele en edele ziel. In het sublieme staren wij ons niet langer blind op het vergankelijke en begeerlijke in de mens. Hoewel Kant een andere invulling kiest is ook zijn notie van het dynamisch sublieme verbonden met zedelijkheid. Burke koppelt het sublieme juist niet aan moraliteit. Bij Burke wordt het sublieme opgewekt door gevoelens van angst. Objecten zijn subliem omdat ze een enorme macht uitstralen, reusachtig groot zijn of in hoge mate onbepaald, onbegrensd en verward zijn. Dit schema vinden we eveneens bij Kant. Zo worden we bij het mathematisch sublieme geconfronteerd met reusachtige objecten, terwijl in het geval van het dynamisch sublieme machtige natuur-

verschijnselen ons beangstigen. Bovendien noemt Kant het sublieme onbegrensd en vormloos. Dit komt overeen met Burke's spreken over het sublieme als onbepaald, onbegrensd en verward. Bij Burke gaat de sublieme ervaring daarnaast gepaard met genot omdat de gevoelde angst afneemt. Deze afname ontstaat omdat wij ineens beseffen dat we een veilige afstand tot het angstaanjagende object innemen. Dit element vinden we ook bij Kant. In het dynamisch sublieme speelt de veilige afstand tot het beangstigende object namelijk een cruciale rol om onze angst te overwinnen en zo welbehagen te ervaren. Burke's sublieme is echter in tegenstelling tot dat van Kant niet intellectualistisch. Bij Burke is het sublieme immers een louter naturalistische hartstocht waarbij de rede geen enkele rol speelt. Onze geestelijke vermogens komen volgens Burke tijdens de sublieme ervaring zelfs geheel tot stilstand. Ook is bij Burke het sublieme gefundeerd in ons streven naar zelfbehoud en daarom in tegenstelling tot het sublieme van Kant louter immanent van aard. Bij Longinus kent het sublieme net zoals bij Kant juist wel een transcendentie dimensie. Zo stelt Longinus dat wij in de sublieme ervaring met onze gedachten vaak de grenzen van het heelal willen overschrijden.

10. Niet alle esthetische ervaringen vallen onder het aangename, schone of sublieme van Kant

Deze stelling kan wellicht het beste met een voorbeeld worden toegelicht. Neem het hieronder weergegeven schilderij 'De rode boom' van Mondriaan uit 1908. Is hier sprake van het louter onze zintuigen behagende aangename? Is hier een zuiver schoonheidsoordeel op zijn plaats dat naar haar aard uitsluitend de subjectieve doelmatigheid van de formele vorm van de voorstelling betreft? Gaat het hier om de gewaarwording van het mathematisch sublieme veroorzaakt door de reusachtige omvang van de voorstelling? Moeten we hier spreken over een dynamisch sublieme ervaring, veroorzaakt door een voorstelling van een ons beangstigend natuurgeweld? Op al deze vragen lijkt het antwoord ontkennend te zijn. Merk in dit verband bijvoorbeeld op dat in stelling 7 werd betoogd dat bij Kant kunstuitingen hoe dan ook buiten het bereik van het vormloze en grenzeloze sublieme vallen. Kant's esthetische categorieën van het aangename, schone en sublieme lijken het domein van het esthetische dus niet volledig te omvatten. Naar mijn mening geldt overigens hetzelfde voor Burke's categorieën van het schone en het sublieme.

